

CIVES, HABITATORES FORENSES U SREDNJOVJEKOVNIM DALMATINSKIM GRADOVIMA

Tomislav Raukar

1. Ako bismo tražili prijelomno razdoblje u povijesti dalmatinskih gradova, od ranobizantskog perioda do kasnog srednjeg vijeka, onda bi to bez dvojbe bila avarsko-slavenska najezda na bizantsku provinciju Dalmaciju i pustošenje primorskih gradova u početku VII stoljeća. Ne samo što se time otvara srednjovjekovna povijest gradova na istočnoj obali Jadrana, nego je i činjenica da su oni iz razmjerno mirnog VI st., kojem je podloga bilo Justinijanovo širenje carskih granica, ušli u avarsko-slavensku kataklizmu koja ih je na početku VII st. odjednom okružila neprijateljskim svijetom, odredila neke osnovne procese njihova budućeg razvoja.

Osnivajući taj razvoj na kasnoantičkom nasljeđu, na političkim, socijalnim i kulturnim elementima vlastite prošlosti, gradovi su istodobno morali stvarati svoj odnos prema posve novom slavenskom svijetu, u čijoj su se blizini iznenada našli, i tražiti svoje mjesto u širim jadranskim prostorima, u kojima je preobražena, ranosrednjovjekovna Evropa, rađajući se na ruševinama antike i preuzimajući njezine plodove, donosila nove odnose snaga. Premda se gradovi već zarana počinju približavati svojem slavenskom zaleđu, ipak će i sam pojam komune stoljećima zadržati neka obilježja svoje geneze i svojih razvojnih suprotnosti.

2. Premda je komunalno uređenje koje obilježava razvoj dalmatinskih gradova prije svega izraz srednjovjekovnog društva i njegove težnje za stvaranjem mnoštva zasebnih cjelina, ono ipak svoje korijenje ima u kasnoantičkoj municipalnoj strukturi. Posve oblikovana komunalna organizacija razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (XIII—XIV st.) osniva se na kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim elementima. Zatvaranje i osamljenost gradova u ranom srednjem vijeku, na samom rubu bizantskog carstva, što znači i samostalniji unutrašnji razvoj, uvjetuje već i avarsko-slavenska provala. Do početka VII st. gradovi su u političkom pogledu sastavni dio bizantske provincije Dalmacije, dakle cjelovita područja koje se u unutrašnjosti proteže do Save. Avarsko-slavensko pustošenje i nešto kasnija slavenska kolonizacija sužavaju i sam pojam Dalmacije na nekoliko gradskih točaka na obali i na susjedne otoke. Novi položaj dalmatinskih gradova posljedica je i tih važnih promjena koje bizantska Dalmacija doživljava u VII stoljeću. U toku ranog srednjeg vijeka i u njoj se stvara »niz perifernih autonomija«, bez obzira na razlike u obiljež-

jima kontinuiteta pojedinih gradova i na povremena razdoblja u kojima se nad njima jače osjećao nadzor centralne bizantske vlasti.¹

3. Postanak i razvoj dalmatinske komune, dakako, odviše su složeni procesi, a da bismo ih mogli sažeti u jednostavne definicije, ali bismo ih, barem donekle, mogli odrediti kao stalno suprotstavljanje dviju bitnih usmjerenosti: težnje prema zatvorenosti, izraženoj u samoj komunalnoj ideji, i trajne životne nužnosti za njezinim razbijanjem, za otvaranjem općinskih granica prema okolnim prostorima. Oko te bitne suprotnosti u razvitku komune: zatvorenost—otvorenost, stvaranje zasebna svijeta unutar gradskih zidina i primanje vanjskih poticaja — okupljaju se svi razvojni procesi dalmatinskih gradova u srednjem vijeku. Etnički (romanstvo -- slavenstvo), gospodarski, socijalni i kulturni odnosi, dakle bitni elementi od kojih se sastojao život komune, samo su različiti oblici te osnovne suprotnosti u njezinoj povijesti. Na tim osnovama izgrađuje se od XII st. dalje političko, ekonomsko, socijalno i kulturno ustrojstvo dalmatinske komune, u vrlo složenim okolnostima, na razmeđu mnogobrojnih, često posve suprotnih, etničkih, političkih i kulturnih utjecaja.²

4. Srednjovjekovna dalmatinska komuna, tj. grad s okolnim teritorijem (distriktom), zasebna je, upravno i ekonomski jedinstvena, cjelina, ali se ona, usprkos tome, već od ranog srednjeg vijeka nužno otvara, kako prema svom zaleđu tako i prema širim utjecajima, osobito iz jadranskog bazena. Ta otvorenost komune prema vanjskom svijetu ne očituje se samo u gospodarskim vezama, o kojima ovisi njezin opstanak, nego još izrazitije u demografskom razvoju i etničkim odnosima. Doduše, ranosrednjovjekovni izvori više su nego oskudni, a da bi omogućavali točnije razmatranje demografskih procesa, premda i oni upućuju na njihove bitne tendencije, ali zato mnogo bogatija i raznovrsnija građa od XII st. dalje pruža mnogo veće mogućnosti i osvjetljava neprekidno etničko obnavljanje dalmatinskih gradova.

Pri tom nam kao izvor prije svega služe gradski statuti i privatnopravni dokumenti. Njihova usporedba omogućava utvrđivanje demografske politike dalmatinskih komuna (statuti) i poznavanje njezina praktičnog ostvarenja (notarski spisi). Čitav taj stoljetni tok etničke obnove gradova može se sažeti u analizi i usporedbi nazivâ: *forensis* — *habitor* — *civis*. Ti nazivi, kao određene pravne kategorije, i njihove međusobne razlike odražavaju etnički, politički i ekonomski odnos komune prema okolnom svijetu.³

¹ J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957, 55; isti, Vizantija i Zadar, *Zadarska revija* XVI, 1967/2—3, 129—43; Nada Klaić, Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, Zbornik *Zadar*, Zagreb 1964, 129—39; ista, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971.

² K. Jireček, Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka, *Zbornik Konstantina Jirečeka* II, Beograd 1962; P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I—II, Zagreb 1950; Vesna Jakić-Cestarić, Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 19, Zadar 1972, 99—166.

³ O tim nazivima u historiografiji se malo pisalo. Na razliku između stranaca i stanovnika osvrnuo se M. Kostrenčić, u radu Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, *Rad JAZU* 239, Zagreb 1930, 95, bilj. 154, dok G. Novak u *Povijesti Splita I*, Split 1957, opisuje pravni položaj stranaca u srednjovjekovnom Splitu (263—64).

5. Prema statutarnom pravu, stranac (*forensis*) svaka je osoba rođena izvan područja grada i njegova distrikta i koja nije podvrgnuta komunalnoj jurisdikciji.⁴ Premda među pojedinim statutima postoje razlike s obzirom na stav prema strancima, ipak im je zajedničko da strance (*forenses*, *advene*, *extranei*), kao posebnu pravnu kategoriju i zasebnu skupinu stanovništva, suprotstavljaju cjelini domaćeg pučanstva (*terrigene*).⁵

Već i sama činjenica da se statuti dalmatinskih gradova mnogo bave strancima i da iscrpno određuju njihov pravni položaj, pokazuje ulogu te skupine stanovništva u njihovu razvoju. Iako statuti ponekad ograničavaju neke oblike ekonomske djelatnosti stranaca (stjecanje zemljišnog posjeda),⁶ ipak se može konstatirati da je srednjovjekovni dalmatinski grad bio otvoren strancima i njihovim aktivnostima. Takav stav prema strancu posljedica je ekonomske strukture grada čiji je razvoj izravno ovisio o gospodarskim i kulturnim odnosima s drugim komunama i regijama. Srednjovjekovni dalmatinski grad je čvorište u kojemu se križaju dva osnovna pravca jadranskih komunikacija: okomiti (zaleđe — grad — talijanska obala Jadrana) i uzdužni (Venecija — dalmatinski grad — Levant), od kojih je prvi za njega bio mnogo važniji. I promet robom i migracijska strujanja slijede te osnovne pravce, što uvjetuje stalni dolazak stranaca u grad i na područje njegova distrikta, a i uklapanje komune u širi razvoj zaleđa i jadranskog područja. Upravo taj sistem komunikacija, veoma razvijen na Jadranu, razbija zatvorenost dalmatinskoga grada i suprotstavlja se njegovu komunalnom mentalitetu.

Iako, dakle, strani trgovac ili mornar, obrtnik ili umjetnik izravno sudjeluje u životu komune, ona ipak nastoji njegovu djelatnost što čvršće vezati uz okvir gradskih zidina. U praksi, stranac je osoba koja dolazi u grad i njegov distrikt samo na kraće vrijeme, do završetka određena posla, nemajući pri tom nikakvih obveza prema komuni. Upravo taj kriterij: dužina boravka i opseg obveza prema komuni, i razlikuje stranca od domaćeg stanovništva. Statutarne odredbe o strancima, pažljivo razlikovanje: *cives* (*terrigene*) — *forenses* i njihov različit pravni položaj, nemaju za cilj samo da zaštite prava domaćeg pučanstva, nego i da stranca privuku u grad i integriraju u sferu komune.

⁴ Šibenski statut definira ga kao »*forensis seu non oriundus de ciuitate Sibenici vel eius districtus*« (Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis 1608, L. II, c. 80; dalje: St. Sib.), a zadarski kao »*non oriundus de civitate Jadre*« (Statuta Jadertina, Venetiis 1564, L. V, c. 35; dalje: St. Jad.); usp. I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* II, 1954, 577—79.

⁵ Statuti dalmatinskih gradova različito dijele domaće stanovništvo: kad ga suprotstavljaju strancima, često jednostavno kažu *cives* — *forenses*, pri čemu *cives* označava cjelinu domaćeg, gradskog pučanstva (St. Jad., L. II, c., 19, 39; L. III, c. 30 itd.; trogirski statut, L. II, c. 34, 38, 47 itd., vidi I. Strohal, Statut i reformacije grada Trogira, MHJSM X, Zagreb 1915, 67, 69, 72; dalje: St. Trag.), ali se isto tako domaće stanovništvo razlaže, prema pravnom kriteriju, u uobičajenu podjelu: *cives* — *habitatores* — *districtuales* (St. Trag., L. II, c. 48; Ref., L. I, c. 62, 69; Strohal, n. dj., 73, 182, 186).

⁶ Npr. St. Trag., Ref., L. I, c. 17, 62, 69 (Strohal, n. dj., 145, 182, 186); St. Sib., Ref., c. 34; usp. i splitski statut, L. I, c. 21; v. J. Hanel, Statuta et leges civitatis Spalati, MHJSM II, Zagreb 1878, 16; dalje: St. Spal.).

6. Konačni cilj takva uklapanja bilo je podjeljivanje građanstva strancima. Postajući građanin (*civis*), stranac je preuzimao sve obveze i dužnosti prema komuni, ali je istodobno stjecao i sva prava koja su imali njezini drugi punopravni članovi. Gotovo svi dalmatinski statuti utvrđuju način stjecanja građanstva i premda te odredbe pokazuju i znatne međusobne razlike, ipak im je zajednički osnovni zahtjev: stranac se mora stalno nastaniti u gradu, najčešće sa svojom obitelji, i ondje steći određenu imovinu da bi mogao zatražiti podjeljivanje građanstva.

Prema tome, da bi mogao dobiti pravni položaj *građanina* (*civis*), stranac je najprije morao postati *stanovnik* (*habitor*) grada: položaj stanovnika prijelazna je faza prema stjecanju građanstva. To je opće načelo demografske politike dalmatinskih gradova u srednjem vijeku koje je vodilo povećanju broja stanovništva i jačanju gradske ekonomske osnove. Praktične, pak, uvjete koje je stranac morao ispuniti da bi mu bio omogućen taj ulaz u komunalni krug, pojedini statuti različito određuju.

7. Od svih dalmatinskih statuta, splitski najiscrpnije opisuje dužnosti i prava stranca koji se nastanio u gradu i postao njegov stanovnik. Doduše, temeljni dio splitskog statuta, Percevalov ili Stari statut (*Statutum vetus*), pobliže ne određuje uvjete nastanjivanja u gradu. On se ograničava na odredbu da se stanovnik koji je bio tri godine stalno nastanjen u Splitu u krivičnim parnicama više nije smatrao strancem. Ta odredba pokazuje da se stanovnik Splita tek nakon tri godine sa stajališta krivičnog prava izjednačavao sa splitskim građanima, ali nam ne kaže uz kakve je uvjete taj došljak postao stanovnikom grada.⁷

Taj, ponešto neodređeni, položaj stranaca, nastanjenih u Splitu, pobliže određuju kasnije dodani dijelovi splitskog statuta ili Novi statut (*Statuta noua*). Prema odredbi iz god. 1338, svi stranci koji su boravili u Splitu duže od pola godine bili su dužni vršiti radne obveze (*factiones*) koje je određivala komuna, čuvati gradske straže i plaćati porez (*collecta*) na pokretna i nepokretna dobra, kao i svi drugi splitski građani.⁸ Ta odredba ne pretpostavlja samo stalno nastanjivanje stranaca u Splitu i stjecanje imovine, nego i pokazuje da splitska komuna novog stanovnika grada već nakon 6 mjeseci čvrsto uklapa u vlastitu političku i ekonomsku strukturu, izjednačavajući ga i po obvezama i po pravima sa splitskim građanima.

8. Ali, dok splitski statut ne određuje koliko dugo stranac mora biti nastanjen u gradu da bi kao »*perpetuus et continuus habitator dicte civitatis*« mogao zatražiti podjeljivanje građanstva,⁹ a trogirski statut, npr., uopće ne govori o načinu stjecanja trogirskog građanstva, dotle je šibenski statut u tome posve određen. On propisuje da građanstvo smije zatražiti samo onaj stranac koji je u Šibeniku neprekidno nastanjen dvanaest godina, i to s obitelji ili ženom i koji u tom roku vrši sve općinske obveze.¹⁰

⁷ St. Spal., L. IV, c. 31 (Hanel, n. dj., 148—9).

⁸ Isto, *Statuta noua*, c. 8 (Hanel, n. dj., 239).

⁹ Isto, *Statutum vetus*, L. VI, c. 1 (Hanel, 208—9).

¹⁰ St. Sib., L. II, c. 81.

9. U usporedbi sa splitskim i šibenskim statutom koji strancu postavljaju nešto teže uvjete, premda i oni omogućavaju, pa i potiču njegovo naseljavanje i primanje u red građana, zadarski je statut znatno blaži, odražavajući najjasnije otvorenost grada prema došljacima. Ne izražava to statut samo riječima, na početku članka koji govori o podjeljivanju građanstva strancima: »Želeći naš grad Zadar popuniti slobodnim i znanim ljudima, a ne umnožiti nezakonitim sinovima i došljacima, odredismo i naređujemo da se to strogo obdržava, da se ni jedan stranac, odnosno onaj tko nije rođen u Zadru, ne smatra zadarskim građaninom, ako u nj ne dođe stanovati s obitelji i ženom«,¹¹ nego još više olakšicama koje su reformacije nudile strancu prilikom nastanjanja.

Grad je takvog stranca koji je postao stanovnik oslobađao pet godina svih obveza prema komuni, i to ako u Zadru nije posjedovao kuću; ako bi, pak, u gradu kupio ili podigao kuću, bio je punih deset godina oslobođen od svih općinskih obveza.¹²

Iako te olakšice koje sadrže zadarske reformacije XV st. ne bismo mogli posve jednostavno uspoređivati s odredbama splitskog statuta iz XIV st., osobito s odlukom iz 1338. koja svojim razmjerno strogim uvjetima snažno kontrastira zadarskim reformacijama, ipak je razlika među njima znatna.

Olakšice koje donose reformacije zadarskog statuta u drugoj pol. XV st. možda bismo dijelom mogli vezati i uz novi položaj grada pod mletačkom vlašću (pojačan priljev mletačkih građana, mada su migracijske struje iz hrvatskog zaleđa veoma snažne upravo u XV st.!), ali se čini da su one, u usporedbi sa splitskom odredbom iz 1338, i odraz razlika u stupnju ekonomskog razvoja Splita i Zadra u kasnom srednjem vijeku. Otvorenost komune migracijskim strujanjima razmjerna je, uz ostalo, i njezinoj ekonomskoj snazi, točnije njezinim ekonomskim mogućnostima. Premda je i kasnosrednjovjekovni Split (XIV—XV st.) već gotovo posve kroatiziran, ipak su istodobni demografski procesi u Zadru mnogo snažniji, a priljev došljaka veći, što se odražava i u njegovim reformacijama.

10. Nastanjujući se u gradu, stranac, sada s pravnim položajem stanovnika (habitor), mogao je, nakon što je ispunio određene uvjete, zatražiti građanstvo. Zanimajući gore navedene razlike u utvrđivanju tih uvjeta u pojedinim statutima, možemo ih sažeti u osnovni komunalni zahtjev: stalno nastanjanje i preuzimanje općinskih obveza.

Navedeni statuti (splitski, šibenski i zadarski) podjeljivanje građanstva uvjetuju pristankom gradskog vijeća. O samom postupku ponovo nas najiscrpnije obavještava splitski statut. Stranac, tj. stanovnik, koji je želio splitsko građanstvo, morao je podnijeti molbu Velikom vijeću i osobno doći pred njega: da bi bio primljen među splitske građane, bila je potrebna suglasnost većine vijećnika, a komuna je u posebnom svesku bilježila imena svih novoprmljenih građana.¹³ Šibenski statut određuje da stranac, koji je dvanaest godina bio stanovnik, a želi šibensko građanstvo, mora podnijeti zahtjev knezu i kuriji koji ga prenose u Veliko vijeće: stanovnik postaje građaninom ako dobije su-

¹¹ St. Jad., L. V, c. 35.

¹² Isto, Ref., c. 42.

¹³ St. Spal., L. VI, c. 1—3 (Hanel, n. dj., 208—10).

glasnost dviju trećina vijećnika.¹⁴ Odredbe zadarskog statuta veoma su slične navedenima u šibenskom statutu: razlika je samo u tome što zadarski ne predviđa suglasnost dviju trećina, nego, kao splitski, većine vijećnikâ.¹⁵

11. Odredbe gradskih statuta izražavaju stav dalmatinskih gradova prema migracijama stanovništva i ulasku novih ljudi u krug građana. Ali, krajnja oskudnost općinskih spisa u srednjovjekovnim arhivima dalmatinskih gradova ne dopušta da se potanje prati kako je u praksi izgledalo podjeljivanje građanstva, kao što se to moglo u Dubrovniku.¹⁶ Iako splitski statut izričito određuje da komuna mora u posebnom svesku bilježiti imena novoprmljenih građana, a tako je vjerojatno bilo i u drugim gradovima, ipak ni jedan takav popis nije sačuvan, a i općinski su doprli do nas samo u neznatnim ostacima. To onemogućuje točnije utvrđivanje stvarne politike dalmatinskih komuna u podjeljivanju građanstva, premda rijetki dokumenti koji su o tome sačuvani svjedoče da nije moglo biti znatnijih razlika prema dubrovačkoj praksi.¹⁷

12. Pa ipak, taj nedostatak izvornih podataka nije presudan u našem istraživanju, jer sačuvani privatnopravni dokumenti (notarski spisi) osvjetljavaju glavne obrise demografske politike dalmatinskih komuna, a ona je bila mnogo šira od podjeljivanja građanstva. Najstariji sačuvani svesci notarskih spisa iz XIII st. svjedoče da u gradovima postoji veoma širok sloj došljaka, gradskih stanovnika. Većinom su to obrtnici, mornari, težaci ili ribari i većina od njih trajno zadržava pravni položaj stanovnika, što znači da ne dopire ni do teoretske mogućnosti da stekne bilo kakvu političku ulogu u gradu. Njihovi potomci također imaju položaj stanovnika, bez obzira na to kažu li dokumenti izričito »habitator Jadre« ili jednostavnije »de Jadra« ili »de Sibenico« itd. Gradski »habitator« je, dakle, i stranac koji se tek naselio u gradu i onaj koji

¹⁴ St. Sib., L. II, c. 80 i 81.

¹⁵ St. Jad., L. V, c. 35.

¹⁶ Jovanka Mijušković, Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku, *Glas SAN* 246, 1961, 89—130; to je jedini rad u našoj historiografiji uopće koji raspravlja o tom problemu; izrađen na bogatoj građi iz dubrovačkog arhiva, iscrpno nas upoznaje s vrstama i načinom dodjeljivanja dubrovačkoga građanstva; budući pak da srednjovjekovni arhivi drugih dalmatinskih gradova gotovo i ne sadrže podatke o tome, to su i dubrovačka građa i rezultati Mijuškovićeve, mada se ona ograničava na davanje građanstva, to dragocjeniji, jer se u stanovitoj mjeri mogu primijeniti i na njih.

¹⁷ Npr., CD V, 160, g. 1260, kojim zadarsko vijeće daje građanstvo Srići Dujmovu Lucari iz Splita. Premda je problem staleške uloge novoprmljenih građana izvan predmeta ovog priloga, ipak bih spomenuo da je, npr., u Zadru postojala razlika u postupku davanja građanstva između predmletačkog i mletačkog razdoblja. U Zadru u XV st. veoma mnogo zadarskih pučana, trgovaca, obrtnika, pa i mornara ili ribara ima pravni položaj građanina, ali to građanstvo ne stječu u gradskom vijeću, kako je bilo određeno statutom (v. bilj. 15). U stoljeću konačne staleške diobe zadarskog društva pučani-cives dobivaju građanstvo na drugi način, mada u tome ima nejasnoća: nije posve sigurno jesu li ga stjecali pripadnošću bratovštini sv. Jakova ili je, možda, i u Zadru bivalo kao u Dubrovniku gdje je bilo onih koji su se smatrali dubrovačkim građanima, premda nikada nisu formalno bili prmljeni među njih (Mijušković, n. dj., 103), što znači da su taj položaj osnivali na dugogodišnjoj nastanjenosti i ekonomskoj snazi. Moramo pretpostaviti da je i u Zadru u XV st. tako bilo, jer svi oni koji u dokumentima nose naslov civis nisu članovi škole sv. Jakova.

možda u njemu boravi već i nekoliko generacija, ali je njegov gospodarski položaj odviše slab, a da bi mu omogućio uzdizanje u red građana. To znači da prije svega ekonomska snaga došljaka uvjetuje njegov staleški razvoj i mogućnost ulaska u građanski sloj pučana (od druge pol. XIV st. dalje). Zbog toga pojam »habitor«, a ne »civis« sadrži u sebi, osobito prije XV st., demografski rast dalmatinskih gradova.

Ali, ako taj sloj gradskog stanovništva tvori donju skupinu pučana, koju će mletački izvori XV st. točno nazvati »popolo minuto«, nasuprot ekonomski ojačanom dijelu pučana koji su, dobivši građanstvo, počeli stvarati zaseban stalež građana, ipak on tvori proizvodnu, i zato vrlo dragocjenu, osnovu komunalne privrede.¹⁸ Time i možemo objasniti otvorenost grada prema došljacima i intenzitet migracijskih kretanja u kasnom srednjem vijeku.

13. Etničko obnavljanje srednjovjekovnih dalmatinskih gradova osniva se na trajnom priljevu stranaca, njihovu nastanjivanju i uklapanju u ekonomsku i političku strukturu komune. Ranosrednjovjekovna romanska jezgra koja je ili održala kontinuitet naselja (Trogir, Zadar) ili stvorila posve nova (Split, Dubrovnik) stoljećima je bila izložena ne samo političkim i gospodarskim, nego i etničkim utjecajima. To je jedan od bitnih razvojnih činilaca srednjovjekovne dalmatinske komune. Već u ranom srednjem vijeku gradovi bizantske Dalmacije, uz pomoć Bazilija I, uređuju svoje gospodarske odnose s vladarima iz slavenskog zaleđa: njihove životne potrebe, izdvojenost i osamljenost duž jadranske obale i stoljeća zajedničkog života na njoj, već u ranom srednjem vijeku nužno su ih morali upućivati na, postepeno sve izrazitije, odnose sa slavenskim svijetom. Doduše, promatrajući demografski razvoj gradova ni tada, kao ni stoljećima kasnije, potkraj srednjega vijeka, ne smijemo zanemariti ni etničke dodire i strujanja između dalmatinskih gradova, a i u širim jadranskim razmjerima, ali je posve sigurno uloga hrvatskog i općenito slavenskog zaleđa bila važnija i odlučnija u cjelini njihove srednjovjekovne povijesti. Na živom odnosu sa seoskim zaleđem grad je i osnivao svoj život i rast, premda je njegov ekonomski uspon ovisio i o razvijenim jadranskim vezama.

Dakako, svaki pokušaj brojčanog određivanja demografskog razvoja dalmatinskih gradova samo je hipotetičan: o tome gotovo da i nema podataka, pa njihov srednjovjekovni rast možemo samo približno utvrđivati. Tek od kasnog srednjeg vijeka izvori postaju određeniji i donose prve podatke o broju pučanstva, ali tu općenitu predodžbu upotpunjuje urbanistički razvoj dalmatinskih gradova.

14. Širenje gradske površine u toku srednjega vijeka karakteristično je za sve dalmatinske gradove. U Splitu, Trogiru i Zadru, uz prvobitnu, ranosrednjovjekovnu jezgru, nastaju novi dijelovi grada, predgrađa (burgus). Prem-

¹⁸ Zbog toga je samo dijelom točna tvrdnja G. Prage da »l'habitor esprime la figura giuridica del 'forensis'« (Zara nel Rinascimento, *Archivio storico per la Dalmazia*, Anno X, vol. XX, Fasc. 115, Rim 1935, 318, bilj. 1). Dio gradskih stanovnika (habitor), doduše, po svom podrijetlu tvore došljaci, jednako kao i stranci (forenses), ali Praga ne uzima u obzir važnu činjenicu da je mnogo stanovnika već generacijama živjelo u Zadru i da su oni bili važna osnova gradske privrede: oni nose naziv »habitor«, jer još nisu postali »cives«, ali više nisu, ni pravno, ni po svojoj ekonomskoj ulozi u gradu, stranci, nego integralni dio gradskog društva.

da se ne može posve sigurno datirati to širenje, ono ipak pripada razdoblju razvijenog srednjeg vijeka, što se u potpunosti poklapa s postepeno sve jačim priljevom novoga stanovništva. Ranosrednjovjekovni dalmatinski gradovi stisnuti su u svojim prvobitnim okvirima. U Splitu je to čvrsti okvir Dioklecijanova palače, u Trogiru stari dio grada, s ovalnim tlocrtom oko glavnog trga, u Zadru je to opseg antičkog Jadera. Tek od XII st. dalje, kad politički, ekonomski i socijalni razvoj dalmatinskih komuna dobiva nov zamah i kad šira evropska zbivanja, odnosno doba opće demografske i ekonomske ekspanzije, utječu i na dalmatinski grad, oni napuštaju ranosrednjovjekovni opseg, a uz njihove zidine nastaju nova naselja. Razmjerno skućeni prostor ranosrednjovjekovnog Splita i Trogira, nasuprot mnogo većoj površini Zadra, uvjetuje da je splitski i trogirski burgus već u XIII st. oblikovano naselje.¹⁹ Doduše, onaj zgusnuti izgled dalmatinskih gradova, s posve iskorištenim površinama, djelo je kasnijih razdoblja, što znači da je u srednjem vijeku čak i unutar gradskih zidina, naravno, neusporedivo više u Zadru nego u Splitu, bilo zelenih prostora s vrtovima, ali usprkos tome, gradovi se od XII do XIV st. šire, a u predgrađima se uglavnom naseljava novopridošlo stanovništvo. U prvi čas burgus još nije ni zaštićen zidinama, što ponekad kao za splitsko-trogirskog rata (1244) uvjetuje njegovo pustošenje,²⁰ ali na razmeđu XIII i XIV st. splitski i trogirski burgus više nisu predgrađa, nego integralni dijelovi grada, ograđeni čvrstim zidinama; samo će sastav njihova stanovništva, a u nekima i graditeljski elementi (u trogirskom burgusu nema romaničkih zgrada!) svjedočiti o njihovu kasnijem postanku.²¹

I u Zadru se u razvijenom srednjem vijeku stvara varoš, ali se ona konačno oblikuje i ograđuje zidom otprilike jedno stoljeće kasnije nego što je

¹⁹ C. Fisković, Romaničke kuće u Splitu i u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija, sv. 2, Zagreb 1952, 129—78; G. Novak, Povijest Splita I; I. Petricioli, Lik Zadra u srednjem vijeku, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* XI—XII, Zadar 1965, 143—86. Naravno, zaključak da stvaranje predgrađa u dalmatinskim gradovima pripada razvijenom srednjem vijeku ne znači da u ranom srednjem vijeku izvan njihovih zidina nije postojalo nikakvo naselje. Štoviše, posve sigurno smijemo pretpostaviti da se oko zidina dalmatinskih gradova već u prvim stoljećima njihova srednjovjekovnog života stvaraju barem skromni zameci budućih predgrađa, uglavnom vezani uz agrarnu djelatnost, ali oni sve do razvijenog srednjeg vijeka ni po opsegu, ni po svojoj strukturi, nisu sastavni dijelovi grada. Tek kad se ta skromna naselja od XII do XIII st. dalje, po svojim urbanističkim, demografskim i ekonomskim obilježjima — usporedo s izrazitim porastom pučanstva i jačanjem veza sa zaledem — pretvaraju u produžetak gradskog organizma, smijemo govoriti o oblikovanju predgrađa ili varoši. Postepeno se takva predgrađa ograđuju i zidinama, ali njihovo uklapanje u gradski život ipak nema u svim gradovima jednake karakteristike. Konačno oblikovanje predgrađa, prema tome, prije svega znači završnu, kvantitativno i kvalitativno novu, etapu odužeg razvojnog procesa.

²⁰ Toma arhiđakon, *Kronika*, Split 1960, 98—99.

²¹ Fisković, n. dj., 151. Ipak, sudeći po sačuvanim izvorima, razvoj splitskog burgusa bio je nešto brži od trogirskoga. U sredini XIII st. u splitskom predgrađu, tada ograđenu samo suhozidom (macerijama), bilo je nekoliko stotina kuća od drva i pletera, te više kamenih, jer je, prema Tomi arhiđakonu, za splitsko-trogirskog rata 1244. u njemu izgorjelo više od pet stotina kuća, a oštećeno i oko 20 kamenih (*Kronika*, 99). Najstariji, pak, trogirski notarski spisi, iz sredine i druge pol. XIII st. u trogirskom burgusu veoma često spominju ograđene, prazne prostore (paratinea),

to bilo u Trogiru i Splitu. Osim toga, zadarska varoš trajno zadržava agrarno-seosko obilježje, nasuprot splitskom predgrađu koje se već od kraja XIII st. ni po čemu ne razlikuje od starog dijela grada unutar Palače, što je, naravno, bilo uvjetovano mnogo većom površinom srednjovjekovnog Zadra.

15. Prodor iz ranosrednjovjekovne jezgre i stvaranje predgrađa odražava demografski razvoj dalmatinskih gradova u srednjem vijeku. Doba oblikovanja predgrađa istodobno je i period sve jačeg priljeva novoga stanovništva koje sve više mijenja njihov etnički lik. Kasni srednji vijek (XIV—XV st.) vrhunac je migracijskih kretanja.²²

Ali, iako smijemo zaključiti da je demografski razvoj dalmatinskih gradova, promatrajući ga u cjelini, u rasponu od ranog do kasnog srednjeg vijeka, pokazivao stalan uspon, ipak on nije bio posve ujednačen i ravnomjeran. Zastoj u demografskim kretanjima najčešće uvjetuju elementi, zajednički ne samo svim dalmatinskim, nego i evropskim gradovima uopće: ratna pustošenja i različite epidemije, osobito kuga, koji od vremena do vremena gotovo u potpunosti uništavaju gradsko pučanstvo i prekidaju njegov prirodni porast.²³ Razvoj, pak, nekih drugih gradova bio je otežan specifičnim teškoćama. Mletačka politika, npr., utječe na demografske procese u Zadru od XIII do XV

a nešto rjeđe drvene potleušice (camarda) (usp. M. Barada, Trogirski spomenici I/1, Zagreb 1948, 128, 137, 177, 204 itd.). To upućuje na zaključak da je u sredini XIII st. splitski burgus više ispunjen kućama od trogirskog, odnosno da je nešto stariji, što je u skladu i s činjenicom da su se na području nekadašnjega splitskog predgrađa sačuvali ostaci romaničkih zgrada, a u trogirskom ne. Da je sraštavanje predgrađa sa starim dijelom grada bilo brže u Splitu nego u Trogiru, pokazuje i to što se u izvorima već od sredine XIV st. počinje gubiti naziv burgus za onaj dio Splita koji se razvio uz zapadne zidine Dioklecijanove palače. Dok splitski statut na početku XIV st. poznaje samo *civitas* (unutar palače) i *burgus* (izvan nje), dotle se od sredine tog stoljeća oni počinju nazivati *civitas vetus* i *civitas nova* (npr. *Historijski arhiv u Zadru, Splitski arhiv*, spisi notara Albertola iz Milana, sv. 7/1, fol. 16^{ro}, g. 1369). Pri tom se nije radilo samo o terminološkoj promjeni, nego o novoj etapi u urbanističkom i ekonomskom razvoju Splita, pa dokumenti XV st. spominju, uz grad (*civitas*), podijeljen na stari i novi dio, i *varoš izvan gradskih zidina* (suburbium, borgo), na mjestima gdje će se u mletačkom razdoblju postepeno oblikovati predgrađa Veli Varoš, Dobri, Manoš i Lučac (G. Novak, *Povijest Splita II, Split 1961*, 465—73). Ili drugim riječima, staro predgrađe XIII—XIV st. postaje *civitas nova*, a naziv suburbium (borgo) prelazi na naselja izvan gradskih zidina, s pretežno agrarnim stanovništvom.

²² Od brojnih primjera iz XIV i XV st. koji ocrtavaju opseg migracijskih struja, neka bude spomenut samo jedan koji pokazuje intenzitet naseljavanja u zadarskom varošu u XV stoljeću. God. 1474. Jakov Pechiar daje, u ime svog oca Nadalina, osamnaestorici došljaka, svima sa slavenskim, hrvatskim imenima, koji su se nastanili u zadarskom varošu »unam dicti sui patris peciam terre laborative, positam in dicto suburbio, in confinio ecclesie omnium sanctorum [...] ad faciendum ortos et construendum domos de maceria, paleis coperiendas, super dicta terra«, uz nisku zakupninu (HAZ, Spisi zadarskih notara, S. Damiani, B. VI, F. VII/7, 16. X 1474).

²³ Od svih dalmatinskih gradova, najteža ratna razaranja pretrpio je srednjovjekovni Zadar: 1202. Mlečani i križari gotovo posve razaraju osvojeni grad (P. Skok, *Tri starofrancuske hronike o Zadru u godini 1202, Zagreb 1951*). I epidemije kuge redale su se stoljećima kao jedan od najvažnijih činilaca demografskog razvoja: na nj nije utjecala samo najpoznatija epidemija srednjega vijeka (1348), nego su i neke kasnije snažno djelovale na smanjivanje gradskog i distrikturnog pučanstva.

stoljeća. Premda zadarski statut očituje široku otvorenost grada prema došljaku, a izvorna građa dokazuje da su selidbeni pravci prema Zadru bili veoma snažni, ipak je Venecija donosila odredbe kojima je pokušavala prekinuti vezu između grada i njegova zaleđa.²⁴

Od kraja XV i u XVI st. tim elementima pridružuje se tursko osvajanje zaleđa dalmatinskih gradova. Doduše, veze između dalmatinskog i turskog teritorija ne prekidaju se ni u XVI i XVII st., ali će one prije svega biti ekonomske (trgovina, bilo lokalna, bilo velika balkanska, preko splitske skele od 1592!), a ne etničke. U XVI i XVII st. tradicionalne selidbene struje zaleđe — dalmatinski gradovi gotovo posve zamiru.²⁵ Tek tada se prekidaju etničke veze koje su stoljećima spajale grad sa seoskim teritorijem zaleđa.

Upravo zbog tih elemenata, porast pučanstva u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima bio je vrlo polagan. Razmjerno malen broj stanovnika u njima u toku srednjega vijeka nije bio uvjetovan samo socijalnim i ekonomskim mogućnostima grada, nego i teškoćama koje su ograničavale njegov znatniji porast. S druge strane, pak, i otvorenost grada prema došljaku dijelom je bila posljedica sporog i mukotrpnog demografskog razvoja. Zbog toga maksimalni broj stanovnika u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku otprilike iznosi osam tisuća, i to u najvećima (Zadar), dok stanovništvo manjih (Split) ponekad, nakon epidemija kuge, opada na samo oko tisuću stanovnika!²⁶

16. Naziv *forensis*, prema tome, što ga poznaju svi statuti dalmatinskih gradova usredotočuje u sebi neke najvažnije pojave njihove srednjovjekovne povijesti. On nije samo izraz komunalnog mentaliteta koji strancem i stranim svijetom smatra sve što se zbiva izvan okvira grada i njegova distrikta, nego i izraz ekonomske nužnosti koja, zatvaranjem grada, štiti njegovu proizvodnu osnovu. Istodobno grad otvara svoja vrata strancu, jer njegov opstanak i uspon ovise i o dolasku svježih snaga, osobito iz zaleđa. Naziv *forensis* zbog toga odražava osnovnu suprotnost komunalnog razvoja: sukob između ideala zatvorenosti i životne potrebe za otvaranjem i širim vidicima od onih koje je donosila komunalna ideja.

²⁴ Zadarsko-mletački mir iz 1247. zabranjivao je Zadranima da sklapaju brakove s Hrvatima i da ih primaju u grad bez duždeva dopuštenja (S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike I, Zagreb 1868, 70), što je ponovljeno i 1273 (isto, 107). Ne može se točno utvrditi kakav je bio utjecaj tih odluka na selidbene struje iz zaleđa prema Zadru: one su, možda, privremeno bile i otežane, ali su, usprkos tome, sve do XVI st. veoma jake.

²⁵ Usp., npr., strukturu šibenskog stanovništva potkraj XVI st. (A. Šupuk, Šibenski Liber baptizatorum (1581—1590), njegova antropomimna građa i osobitosti te antropomimije, *Radovi 7, Institut za hrvatsku povijest*, Zagreb 1975, 81—186).

²⁶ Površinom najveći od svih dalmatinskih gradova, Zadar, u sredini prve pol. XVI st. (1527) ima, zajedno s varošem, tek nešto više od 8.000 stanovnika (S. Ljubić, Commissiones et relationes venetae I, MSHSM 6, Zagreb 1876, 203—18), što je krajnji domet njegovih srednjovjekovnih mogućnosti i razmjerno mnogo, pogotovo u usporedbi sa sredinom i krajem XVI st. kad se taj broj smanjuje na oko 5 i pol tisuća (G. Novak, Mletačka uputstva i izvještaji IV, MSHSM 47, Zagreb 1964, 255). Kasnosrednjovjekovni Split nešto je manji, ali u XVI st. različite nepogode (kuga, turske provale) sve više smanjuju njegovo pučanstvo: u sredini tog stoljeća Split ima svega oko 3 tisuće, a nakon kuge 1607. tek nešto više od tisuću stanovnika (Novak, *Povijest Splita II*, 65, 116—17).

Obje te tendencije u razvoju srednjovjekovnih dalmatinskih gradova imale su duboko povijesno opravdanje. Grad se ne zbilja oko zvonika svoje katedrale i ne zatvara u okvir svojih zidina samo zato što je sastavni dio tako strukturirana srednjovjekovnog društva i što je težnja prema političkoj autonomiji već od ranog srednjeg vijeka sastavni dio njegova mišljenja, nego i zbog toga što ga na to primoravaju bitni gospodarski razlozi. Grad mora postaviti carinske prepreke i ograničiti neke oblike trgovine (zabrana uvoza vina i izvoza žita), jer time osigurava opstanak ekonomski veoma značajnog vinogradarstva i prehranu žitom. Grad se time zaštićuje od drugih ekonomskih sustava koji bi inače ugrozili njegovu ekonomsku podlogu.

Ali istodobno, i otvaranje strancu jednako je tako životno nužno za razvoj grada. Ni jedan dalmatinski grad ne zatvara se demografski u vlastiti okvir, nego, štoviše, potiče stranca da se naseli u njemu i da, postajući stanovnik, stekne mogućnost ulaska u gradsko društvo. Zbog toga se u nazivima *forensis* i *habitor* suprotstavljaju dvije osnovne tendencije, dva razvojna obilježja u povijesti srednjovjekovnih dalmatinskih komuna.

Z u s a m m e n f a s s u n g

CIVES, HABITATORES, FORENSES IN DEN MITTELALTERLICHEN DALMATINISCHEN STÄDTEN

Indem der Verfasser die juristischen Merkmale der einzelnen Einwohnergruppen in den mittelalterlichen dalmatinischen Städten analysiert und den Unterschied zwischen den Kategorien: *Civis* — *Habitor* — *Forensis* festsetzt, beschreibt er die Grundmerkmale der kommunalen Entwicklung, d.h. den dauernden Widerspruch zwischen der Bestrebung, sich in den Rahmen einer Stadt und eines Distriktes einzuschliessen, und andererseits der Lebensnotwendigkeit, die den kommunalen Rahmen sprengen möchte. Wenn auch das wesentliche Merkmal einer mittelalterlichen dalmatinischen Gemeinde das Streben war, politische und wirtschaftliche Selbständigkeit zu erringen, so war die dalmatinische Stadt doch während des ganzen Mittelalters ethnischen und wirtschaftlichen Einflüssen frei zugänglich. Diese Offenheit der Stadt drückte sich nicht nur in entwickelten wirtschaftlichen Beziehungen aus, sondern auch in ihrer Stellungnahme gegenüber den neu Hinzugekommenen (*Forenses*). Alle dalmatinischen Gemeinden bemühten sich, Fremde anzulocken: ihre Statuten regten den Ankömmling an, sich im Gebiet der Gemeinde anzusiedeln und ihr Einwohner (*Habitor*) zu werden. Damit erwarb der Fremde die durch das Statut geregelte Möglichkeit, Bürger (*Civis*) zu werden und sich vollständig in das Leben der städtischen Gesellschaft einzufügen. Das Quellenmaterial und die urbanistische Entwicklung (Schaffung der Vorstädte) beweisen, dass im Mittelalter die Migrationsströmungen zu den dalmatinischen Städten kontinuierlich und sehr stark waren. Im Gegensatz dazu brach verschiedenartiges Unheil über sie herein (Kriegsverwüstungen, Seuchen), so dass die demographische Entwicklung der dalmatinischen Städte im Mittelalter doch sehr langsam voranging: auch die grösste unter ihnen (Zadar) zählte nicht mehr als 8.000 Einwohner.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

